

De actieve welvaartsstaat als paarse synthese

| André Mommen

Le mélange du bleu et du rouge produit le violet. - Émile Vandervelde

Frank Vandenbroucke markeert met de introductie van het begrip van de actieve welvaartsstaat (AWS) een stille revolutie in het naoorlogse politieke bestel. De AWS zet de keynesiaanse welvaartsstaat (KWS) misschien wel niet compleet op de helling, maar zaagt er toch enkele *dogmatische* poten onder uit. Met zijn AWS rijdt Vandenbroucke immers tegen de kar van de socialistische vakbeweging die graag bij werkloosheid uitkeringen onbeperkt in de tijd verdedigt. De werklozen gedwongen naar een baan dirigeren, is nooit een doelstelling geweest van de socialistische vakbeweging.

Vandenbroucke beweert dat hij niet alleen staat met zijn kruistocht voor een AWS. Overal in Europa zou de sociaal-democratie in deze richting evolueren. Dat noemt hij de convergentie bij links. Convergentie bij links? Of gaat links voor wat de welvaartsstaat betreft de liberale kant op? Ook dat is een vraag die men zich moet durven stellen. Want ook Guy Verhofstadt praat ook graag over “de actieve welvaartsstaat die in schril contrast staat met de passieve verzorgingsstaat”, of over “de nieuwe economie die (...) voor hoge groei, nieuwe jobs en lage inflatie zorgt en die ook in ons land tot ontwikkeling moet komen.”² Dat Verhofstadt in 1999 de oversteek naar de AWS wilde maken had uiteraard te maken met de mogelijkheid een deel van zijn neo-liberaal programma te realiseren met de hulp van o.a. de SP.

In dit artikel zullen we ons vooral buigen over Vandenbrouckes *ideeën* over de AWS³, maar zijn daden alsnog buiten beschouwing laten. We zullen vooral diens AWS-recepten tegen het licht van de sociaal-democratische principes en voorbije praktijken houden. Daarbij zullen we ook uitvoerig stilstaan bij de omgevingsfactoren die de AWS hebben geïnspireerd. Uiteraard, een politicus beoordeelt men op zijn/haar daden, niet op redevoeringen of boeken. Maar omdat de Paars-Groene regering nog geen volledige legislatuur heeft uitgediend, is het nog te vroeg om nu al een catalogus van “realisaties” aan te leggen en die te beoordelen.

Wat is de AWS?

Volgens Vandenbroucke is de AWS een component van de Derde Weg, die ook wel de nieuwe weg van de Europese sociaal-democratie wordt genoemd. Immers, volgens Blair zou de Derde Weg de verzoening tussen het sociaal-liberalisme en de sociaal-democratie zijn, omdat hier een herbezinning over de methode waarop de sociaal-democratie belastingen innen en geld uitgeven opnieuw bekeken wordt. Maar Vandenbroucke en Blair eenvoudig aan elkaar gelijk stellen is onmogelijk, omdat Vandenbroucke uitdrukkelijk zegt dat hij de Britse Derde Weg niet slaafs wil napaen. Echter, Vandenbroucke stelt wel een aantal pertinente vragen met betrekking tot de uitgangspunten die de sociaal-democratie tot op heden heeft gehanteerd ten aanzien van de wel-

vaartsstaat. Dit is niet toevallig. Zoals iedereen weet, verkeert de welvaartsstaat in een crisis.

De kernvraag in deze is dan hoe die welvaartsstaat kan worden opgelapt om weer te voldoen aan de eisen van de veranderde omstandigheden. Uiteraard sluit Vandenbroucke die oplossingen die niet sporen met de sociaal-democratische⁴ rechtvaardigheidsbeginselen, resoluut uit. Dat doet hij door een aantal premissen en/of stellingen te formuleren. Het is nuttig om die hier in het kort weer te geven daar ze in belangrijke mate de vorming van de huidige Paars-Groene regering hebben bepaald. Vandenbroucke stelt:

1. Sociaal beleid mag niet worden herleid tot werkgelegenheidsbeleid, maar werk is wel een sleutelelement in de modernisering van de welvaartsstaat;
 2. De welvaartsstaat moet niet alleen de klassieke risico's, zoals werkloosheid, ziekte, arbeidsongevallen, ouderdom en kinderlast dekken, maar ook tegemoet komen aan de "nieuwe" sociale risico's (onvoldoende scholing, éénouderschap) en nieuwe sociale behoeften (werk en gezin met elkaar verzoenen);
 3. De welvaartsstaat moet niet alleen bezig zijn met sociale uitgaven, maar ook met sociale investeringen (vorming, opleiding);
 4. Maatregelen voor een actief overheidsbeleid moeten hoger op de regeringsagenda worden ingeschreven.
- [Daarna komt Vandenbroucke nog met een viertal randvoorwaarden of preciseringen aangaande de doelgroepen waarop zijn AWS in het bijzonder gericht is.]
5. Armen mogen niet het slachtoffer worden van een hoge marginale belastingvoet als ze een job aannemen;
 6. Laaggeschoolden moeten financieel ondersteund worden door kredieten en belastingverlaging;
 7. Flexwerkers moeten een volwaardige sociale bescherming genieten;
 8. Tenslotte, en dat is eigenlijk de economische sleutel op het slot van Vandenbrouckes welvaartsstaat, kan een AWS alleen gedijen in een economische omgeving waarin naast een competitieve sector die onderworpen is aan de internationale concurrentie, ook een private dienstensector tot stand komt die niet blootgesteld wordt aan de internationale concurren-

tie en waarin de laaggeschoolden nieuwe kansen op betaald werk kunnen vinden. De stelling van Vandenbroucke is dat juist Europa achterloopt bij de ontwikkeling van een dergelijke "beschutte" dienstensector.

Rond deze acht stellingen laat hij in zijn diverse teksten nogal wat mitsen en maren circuleren, strooit hij met bedenkingen of deelt hij aan andere wetenschappers goede en slechte punten uit⁵. Het is niet zinvol om hier op al deze randbemerkingen in te gaan, te meer daar Vandenbroucke zich in dit debat althans van de plicht ontheven acht om in te gaan op de fundamentele principes en mechanismen van de welvaartsstaat. Zo verwijst hij bij voorbeeld wel naar

de gehanteerde (en ook tegenstrijdige) beginselen van selectiviteit en universalisme – door Vandenbroucke nog aan zijn lijstje van uitgangspunten toegevoegd –, maar laat hij voor de rest dit begrippenpaar op een nogal decente manier onaangeroerd. Vandenbroucke meent dat hij het debat over de welvaartsstaat moet ontdoen van allerlei sociaal-democrati-

sche dogma's, omdat het hem vooral te doen is om criteria als doelmatigheid en politieke draagkracht/draagvlak. Daarmee verplaatst hij uiteindelijk het debat over de AWS van de sociaal-democratische ideologie naar de strategie van de haalbaarheid. Zo stelt hij dat de welvaartsstaat slechts kan overleven als ook het sociale draagvlak daarvoor voorhanden is. Vandaar dat men bij Vandenbroucke geen pleidooi voor onverkapt universalisme aantreft, omdat universalisme ook kan leiden tot grootschalige verspillingen. En verspillingen ondergraven uiteraard het politieke draagvlak van de welvaartsstaat. Maar wat dan met de in de Angelsaksische landen en hun zo geloofde selectiviteit? Ook hier is de reactie van Vandenbroucke eerder dubbelzinnig. Selectiviteit in de vorm van een toets (Vandenbroucke noemt dit een "overvloed-toets", geen onderzoek naar de staat van behoefte) kan een stap naar die doelmatigheid zijn, zegt Vandenbroucke, ook al mag dat uiteindelijk niet leiden tot het vastpinnen van de armen in hun behoeftige toestand.

Zoals men ziet heeft Vandenbroucke nogal wat (wetenschappelijke) slagen om de arm gehouden. Men kan hem moeilijk vastspijkeren op zijn principes, enkel op de haalbaarheid van zijn project.

Dat is al een belangrijke beperking. Een tweede punt is dat Vandenbroucke de indruk verwekt alsof hij het debat over de invoering van de AWS vooral wil beperken tot de problematiek van de sociale onderklassen. Dat is opmerkelijk, daar het debat over de AWS zich tot op heden vooral heeft gericht op de laaggeschoolden, de behoeftigen, de uitkeringstrekken, de gezinnen met één laag betaalde kostwinner, de één-ouder-gezinnen, enz. Dit debat verwijst dan ook weer naar de betaalbaarheid van de welvaartsstaat en het bestaan van armoede- en werkloosheidsvallen, de daaruit voortvloeiende noodzaak om met selectieve uitkeringen te werken, etc. Dit is uiteraard een zeer technische discussie die tot op heden vooral mistwolken optrok rond het fundamentele falen van de welvaartsstaat om vooral voor volledige werkgelegenheid te zorgen. Vandenbroucke verwijst expliciet naar dit laatste aspect. Hij stelt onomwonden dat men met behulp van keynesiaanse recepten de economische conjunctuur niet volledig vermag te sturen of er volledige tewerkstelling mee te scheppen. Vandenbroucke ontkent dat de veronderstelde keynesiaanse *fine tuning*⁶ ooit mogelijk was.

Vandenbroucke ziet echter wel iets in het uitgooien van stevige institutionele plechtankers binnen Europees verband, zoals de coördinatie van de budgettaire en monetaire politiek of het instellen van Europese spelregels voor de loonpolitiek, waardoor hij een mogelijke keynesiaanse politiek doorverwijst naar het niveau van de EU. "De economische realiteit vraagt om Europees economisch bestuur," roept Vandenbroucke. Dat is mooi. Dat klinkt ook veelbelovend, maar hij beperkt zich hier intussen wel tot de bekende institutionele kaders die altijd weerbarstig zijn geweest om de gevraagde gecoördineerde fiscale politiek, de werkgelegenheidspolitiek en het transparant functioneren van de Europese Centrale Bank tot prioriteit te verheffen. Kortom, tenslotte is Europa eerder ver weg dan nabij in het debat over Vandenbrouckes AWS. Want een kernpunt in zijn beoog is nog altijd de plaats en de functie van de nationale staat. Vandenbroucke meent dat de nationale AWS sociale investeringen moet verrichten, omdat deze laatste uiteindelijk zullen leiden tot een vergroting van het maatschappelijk nut voor iedereen. Sociale investeringen verhogen de arbeidsparticipatie en dus ook de grootte van het binnenlands product. Maar dat is slechts een deel van het verhaal. Er is immers

ook nog de morele problematiek waaruit de sociaal-democratie nieuwe krachten kan putten.

Burgers, zegt Vandenbroucke, hebben rechten en plichten. Vastgeroeste ideeën over sociale rechtvaardigheid zijn aan herziening toe. Streven naar een actieve participatie in de maatschappij moet men dan zien vanuit een waardenpatroon dat ook de vragen over participatie aan *wat* en *waarom* durft te stellen. Vandenbroucke verwijst hier naar de inclusieve samenleving waaraan iedereen kan (dus ook moet?) deelnemen. Dat laatste is geen goedkope optie, want het ideaal van de *inclusiviteit* veronderstelt nu juist dat de staat zware investeringen in vorming en opleiding verricht. Voorts mag participatie niet beperkt blijven tot de arbeidsmarkt, maar moet die ook zorgtaken omvatten en daarbij betaald werk met het welzijn in het privé-leven bevorderen. Ook stelt Vandenbroucke dat de sociaal-democratie nu meer dan in het verleden vandaag nood heeft aan een moreel programma. Dat moreel programma moet dan gebaseerd zijn op het verantwoordelijkheidsgevoel. Dat laatste is nu eenmaal een sleutelbegrip in de moderne egalitaristische filosofie. Gelijkheid veronderstelt geen eenvormigheid in inkomen onafhankelijk van de gemaakte persoonlijke keuzen en/of inspanningen van mensen. In deze optiek moeten mensen naar inspanningen beloond worden. Maar wie door het lot in zijn of haar keuzemogelijkheden beperkt werd, moet wel kunnen rekenen op solidaire steun van anderen, dus van de welvaartsstaat. Dat neemt niet weg dat een groot deel van de sociale verantwoordelijkheid toch bij het individu wordt gelegd. Hier botsen we uiteindelijk op het zwakste fundament in het bouwsel van Vandenbrouckes AWS. Vandenbroucke geeft toe dat hij niet weet hoe het "gelukkig toeval" kan worden onderscheiden van de "keuze" die het individu maakt. Moet men iemand bestraffen om dat hij of zij in de vroege jeugd ooit een verkeerde keuze heeft gemaakt en moet men zo iemand dan uitsluiten van steun van de AWS? Omdat Vandenbroucke hier geen algemeen geldig antwoord of regeling voor kan geven, blijven we dus met een vraag zitten. Die vraag wordt niet opgelost door terug te vallen op de reflexieve moderniseringstheorie van Anthony Giddens. Die stelt immers dat de KWS ooit ten onder ging omdat mensen vandaag hun sociale risico's veel beter dan vroeger zelf kunnen inschatten en daarom veel minder hulp nodig

hebben van (universele?) geboden van de welvaartsstaat.

De KWS een afgeschreven beestje?

Vandenbroucke speelt eigenlijk de AWS tegen de KWS uit. Dat is opmerkelijk, want Vandenbroucke was zelf ooit een post-keynesiaan die met lineaire modellen, getest bij het Planbureau in de jaren tachtig, de SP overtuigde om de keynesiaanse hefboomen niet overboord te gooien. Daarom dringt zich de vraag op in welke mate Vandenbroucke nu breekt met Keynes? Dat is moeilijk uit de hier beschikbare teksten te distilleren. Die suggereren dat er op zijn minst sprake is van *eclectisme*, dus noch neo-liberalisme, noch keynesiaïsme. De AWS is voor hem een soort ontmantelde KWS die zich nog enkel en alleen maar kan of mag inlaten met het voor de arbeidsmarkt klaarstomen van ongeschoolden en pechvogels. Dat verklaart allicht waarom Vandenbroucke de naoorlogse basisgedachte achter de welvaartsstaat, nl. de *decommodificatie* van de arbeidskracht, grotendeels onbesproken laat.

De naoorlogse KWS had tot doel om de marktwerking ten aanzien van het aanbod van de arbeidskracht aan banden te leggen. Dat gebeurde door universele en dus dwingende regelingen af te kondigen voor wat betreft de verzekering van de proletarische levensrisico's die te maken hadden met ouderdom, ziekte, (arbeids)ongevallen en ook werkloosheid. De sociale zekerheid die op die manier ontstond, had als gemeenschappelijk kenmerk dat de sociaal verzekerden binnen het kader van de wet, eventueel aangevuld met bepalingen uit de collectieve arbeidsovereenkomsten, recht hadden op een vervangingsinkomen, waardoor de betrokkenen ook voor een (on)bepaalde tijd van de arbeidsmarkt verdwenen (dat is dus de *decommodificatie* van de arbeidskracht). In het sociologisch jargon spreekt men derhalve dan ook van het verschijnsel van *decommodificatie* van de arbeidskracht in bepaalde situaties.

Zoals algemeen bekend heeft vooral de arbeidersbeweging zich sterk gemaakt voor de regulering van het aanbod van de arbeidskracht op de markt door niet alleen een beroep te doen op principes (de sociale rechtvaardigheid), maar ook op economisch realisme (de noodzaak van een loonpolitiek). Dat laatste paste in de keynesiaanse politiek om vooral de koopkracht, dus de binnenlandse consumptie van goederen en diensten, op een redelijk niveau te handhaven ten einde met een

koopkrachtinjectie een eventueel inzakkende economische conjunctuur op te vangen. Vooral de werkloosheidsverzekering kwam hier goed van pas. De andere risico's waren gemakkelijk verzekeraar via een sociale heffing op het totale loonfonds. Het waren ook in kapitalistische termen perfect verzekerbare risico's. (De verzekering van die risico's had men ook aan de markt kunnen overlaten door kapitalistische en/of onderlinge verzekeringsfirma's hier te laten opereren.) Met de werkloosheidsverzekering was dat totaal anders, daar werkloosheid niet alleen het gevolg is van individuele of collectieve beslissingen aan de kant van de aangeboden arbeidskracht op de markt, maar ook (en zelfs vooral!) het gevolg is van de uitval van voldoende vraag naar (bepaalde) arbeidskrachten. Hier kon alleen staatsoptreden enige orde op zaken stellen. Maar dat was niet alles.

Vraagstimulering via conjuncturele maatregelen (bestedingen) kon ook de vraag naar arbeidskrachten stimuleren, dus de werkloosheid doen dalen. Dat gebeurde na 1945 in de meeste Westerse landen dan ook. Hele industriële sectoren waren o.a. met dat doel genationaliseerd. De staatsbedrijven en de overheidslichamen werden ingeschakeld om via extra-aanwerving van arbeidskrachten een deel van de werkloosheid op te sloppen. De industriepolitiek moest zorgen voor productieve (uitbreidings)investeringen, een groeiend binnenlands product en tevens voor uitbreiding van de werkgelegenheid in de industriële sector. De gestegen productiviteit in de industrie moest worden herverdeeld over alle burgers, niet alleen door een deel van de gerealiseerde meerwaarde (winst) via loonsverhogingen ten goede te laten komen aan de loontrekkers in bepaalde sectoren of bedrijven, maar ook door een actieve inkomenspolitiek, dus door een overheveling van inkomen (o.a. via de belastingen) naar allen (uitkeringstrekkers, gepensioneerden) en naar de staat voor de financiering van collectieve goederen (onderwijs, gezondheidszorg, e.d.). De welvaartsstaat naar keynesiaans recept was dus een complexe pompinstallatie die alleen perfect kon functioneren in een nogal gesloten nationale economie, waarbij de staat de accumulatie van het kapitaal min of meer regelde (maar uiteraard niet dirigeerde vanuit een planinstelling) en de betalings- en handelsbalans min of meer in evenwicht bleven. Op dit punt kon men dus wel degelijk van een actieve welvaartsstaat spreken, daar de werkgelegenheidspolitiek ervoor moest zorgen dat het risico van de werkloosheid beperkt bleef

en in elk geval te voorspellen was. De werkloosheidsuitgaven waren dan ook vooral bestemd om de frictiewerkloosheid te helpen oplossen. Structurele werkloosheid of het bestaan van harde kernen van werklozen was eigenlijk in dit model niet voorzien.

Als nu de KWS vervangen moet worden door de AWS, dan moet daar een reden voor zijn. De reden is dat de keynesiaanse pompinstallatie niet meer zo efficiënt als vroeger functioneert als gevolg van een aantal veranderde (internationale) omgevingsfactoren. Vandebroucke wijst daar in zijn betoog uitvoerig op, zonder zich echter aan te sluiten bij de stelling dat de globalisering inmiddels onze hele economie heeft geïnternationaliseerd en dus onttrokken aan het toezicht van de staat. Voor België geeft hij echter geen concrete gegevens.

We weten echter wel hoe de KWS in het verleden werkte tot tevredenheid van velen en hoe de KWS de arbeidersklasse een "vaderland" binnen de eigen staatsgrenzen kon bieden: sociale zekerheid van de wieg tot het graf en voldoende collectieve goederen van redelijke kwaliteit. Het staatsburgerschap kreeg alleen maar een zinvolle inhoud voor de arbeidersklasse via de KWS, ook al omdat de KWS werkte als een smeermiddeltje in de kapitalistische motor. Alle oude economiehandboeken getuigen daarvan. In de keynesiaanse pompinstallatie waren de conjuncturele schommelingen immers afgevlakt en was de economische groei gedacht als een lineair proces dat zich uitspreidde over alle economische sectoren. Meer industriële werkgelegenheid sloot aan bij een dalende tewerkstelling in de landbouw. Meer collectieve diensten stonden in relatie met de filosofie dat ook de vraag naar basisvoorzieningen (onderwijs, vervoer, huisvesting, gezondheidszorg, recreatie) te socialiseren waren. Dit alles sprak vooral de sociaal-democratie aan die op zoek was naar een "realiseerbare utopie" nadat ze de theorie van de dictatuur van het proletariaat afgewezen had.⁷ In landen waar de sociaal-democraten aan de macht kwamen (vooral Scandinavië) werd dat model van de KWS consequenter uitgebouwd dan in de landen waar de christen-democraten aan de weg timmerden met hun eerder conservatief "Rijnlandmodel". In die mate zelfs dat het aanbod van arbeidskrachten in overeenstemming werd gebracht met de vraag naar arbeidskrachten door middel van een actief staat-

singrijpen. De welvaartsstaat mocht hier geen uitkeringsmachine zijn, want bij structurele accumulatieproblemen in bepaalde sectoren werden de arbeidskrachten snel omgeschoold en gedirigeerd naar nieuwe jobs, soms ver weg van de plaats waar men tot dan toe had gewoond. Omdat het grootste deel van het woningbestand ook gesocialiseerd was, kon dat gemakkelijk zonder gehinderd te worden door eigenheimers met een baksteen in de buik. Wie niet werkt zal niet eten, was het aloude adagium. De KWS naar sociaal-democratische snit pleegde immers ook euthanasie op de rentenier door uitgekeerde winsten en dividenden te belasten en de rente op spaargelden en staatsbons laag te houden. In de jaren zeventig was er zelfs sprake van het socialiseren van het kapitaal via een vermogensaanwasdeling (VAD) waarmee men de accumulatie van het kapitaal via de staat en met inschakeling van de vakbeweging beter en democratischer zou kunnen sturen. Uiteraard lezen we over dit glorieuze verleden van de KWS niets bij Vandebroucke, ook al omdat zijn kritiek op de passieve welvaartsstaat vooral het "Rijnlandmodel" viseert.

Zelfs de Scandinavische sociaal-democratische arbeidersparadijzen kenden problemen. Er konden nog structurele tekorten op de arbeidsmarkt ontstaan. Die werden, evenals in West-Europa, tot aan het uitbreken van de crisis in 1973 opgevuld met "gastarbeiders". Het betrof hier immers tijdelijke ongeschoolde arbeidskrachten die vooral in de weinig aantrekkelijke jobs werden geparkeerd, waardoor er ook veel spanning van het loonfront werd gehaald en het gevaar van een looninflatie, welke altijd in de hand werd gewerkt door allerlei koppelingsmechanismen tussen lonen en uitkeringen, ingedijkt werd. De lonen moesten in de KWS in de pas lopen met de stijging van de productiviteit. In sectoren waar die productiviteitsstijgingen achter bleven, moesten dus ook de lonen achter blijven op de totale loonontwikkeling. Dat gebeurde door hier alleen maar (zeer lage) minimumlonen te betalen. Dat kon tot op zekere hoogte door o.a. met gastarbeiders te werken. (In België gebeurde dat in de oude industrie en de steenkoolmijnen.) Dus de bewering alsof de KWS niet actief zou zijn geweest, is uit de lucht gegrepen. De KWS was zeer actief op het niveau van de economische politiek, nl. om de (exportgerichte) industrialisatie, de inkomenspolitiek en het uitbouwen van collectieve voorzieningen mede te helpen ondersteunen. Door veranderde

internationale en nationale omgevingsfactoren zijn die mogelijkheden nu blijkbaar uitgeput.

Welke nieuwe omgevingsomstandigheden en modaliteiten?

De eerste jaren na de crisis van 1973 bleven de Rooms-Rode coalities die in België het keynesiaanse compromis symboliseerden, nog stug volhouden aan de traditionele KWS met steun aan sectoren in nood, tewerkstelling in het staatsapparaat, het financieren van afvloeiingsregelingen, etc. Het was enkel maar wachten op de conjuncturele herneming. Maar die liet daarna op zich wachten, met als gevolg dat een schuldenberg ontstond waaronder niet alleen de staat verpletterd werd, maar die ook de bruto loonlasten deed stijgen. In 1981 was het totale faillissement nabij. Wal keert schip, kon men toen noteren. Uiteraard had de KWS in België een mouw kunnen passen aan al die onvolkomenheden door bijvoorbeeld minder rigide te reageren op de crisis van 1973 en de geïmporteerde inflatie als gevolg van de gestegen olierekening. Maar dat was toen onmogelijk. Institutionele mechanismen maakten een snelle aanpassingspolitiek onmogelijk. Zo was er de *index*, ofwel de koppeling van de lonen en ambtenarenwedden aan de gestegen kosten van levensonderhoud. Voor de vakbeweging was de ont koppeling gewoon onbespreekbaar. De uitweg was de devaluatie van 1982.

De inleveringen die daarna door de Rooms-Blauwe regeringen van Martens werden doorgedrukt, verminderden de staatsschuld niet. Ook de werkloosheid bleef stijgen. Het was in die omstandigheden dat de kritieken op de zogenaamde “perverse” effecten van de keynesiaanse welvaartsstaat konden toenemen. In neo-liberale kringen wees men op de “hangmat” waarin de werklozen terecht kwamen. Werklozen hadden geen reden meer om actief naar betaald werk om te zien, zich te laten herscholen of te verhuizen naar een streek waar wél werk in overvloed was, omdat het verschil tussen de uitkering en het minimumloon vrijwel nihil was. Veel scholieren specialiseerden zich in opleidingen zonder enig perspectief op een baan. Voorts zou de staat door het scheppen van allerlei banen met nepstatuten met duur (geleend) geld werk van twijfelachtig nut scheppen. De Belgische werklozensteun kende geen toets van de middelen van bestaan, wat oneigenlijk gebruik (de doktersvrouw die stempeelt!) stimuleerde. De vraag was hoe men dat als gevolg van de decommodificatie van de arbeids-

kracht geschapen arbeidsreserveleger terug naar de arbeidsmarkt kon drijven. Twee opties waren voorhanden: ten eerste stug volhouden en de KWS de opdracht geven meer werk te scheppen in combinatie met eventueel een drastische vermindering van de arbeidsduur; ten tweede het neo-liberale recept dat de hangmat wilde oprollen en de werklozen brutaal op de markt wilde schoppen.

Waarnemers hadden inmiddels al opgemerkt dat noch het ene noch het andere praktisch haalbaar was. Nog meer geld in de KWS stoppen leek financieel onhaalbaar. De belastingen nog hoger opschroeven zou tot *poujadistische* opstanden (met anti-belasting partijen) kunnen leiden. Maar de neo-liberalen volgen zou ook tot een sociale explosie kunnen leiden (type grote staking van 1960-61).

Het lijkt er dus op dat de AWS van Vandembroucke vooral een (historisch?) compromis tussen beide recepten (het neo-liberale en het KWS recept) op het oog heeft.

Een aantal factoren hebben de doorbraak in deze richting van de AWS in België mogelijk gemaakt*. Vooral de situatie op de arbeidsmarkt heeft dat vergemakkelijkt en ook daartoe aangespoord. Zo is de gemiddelde scholingsgraad van de arbeidskracht snel gestegen als gevolg van het gevoerde onderwijsbeleid (optrekken van leerplichtige leeftijd en gratis onderwijs), met als gevolg dat er zich al geruime tijd een tweedeling aftekent tussen de lager geschoolde ouderen en de beter opgeleide jongeren. De lager geschoolden in de recentere cohorten tellen nog wel veel lager geschoolden, maar dat zijn dan de drop-outs van een onderwijssysteem dat de leerplichtige leeftijd heeft opgetrokken tot 18 jaar. Ten tweede is er nu een grotere participatiegraad van vrouwen op de arbeidsmarkt. Steeds meer vrouwen bleven ook na hun huwelijk en het krijgen van kinderen werken. Het gevolg van dit alles is dat er meer mensen dan vroeger naar betaald werk uitkeken, terwijl het aantal jobs in bepaalde sectoren waar veel ongeschoolden werkten, de neiging had te dalen. Dat laatste geldt vooral voor de ongeschoolde fabrieksarbeid. Als gevolg van rationalisaties, herstructureringen en automatisering daalt het aantal industriearbeiders snel. Voor de ongeschoolden is het nu veel moeilijker om werk te vinden. De staat is hier machteloos. De staatsbedrijven waar ze vroeger massaal terecht konden, zijn nu geprivatiseerd of moeten moderniseren,

waardoor veel ongeschoolden daar hun werk verliezen. Men moet dus iets anders verzinnen om vooral de ongeschoolden aan betaald werk te helpen in de marktsector. Opleiding, training en scholing voldoen hier niet. Nepstatuten evenmin, wil men niet de kans lopen om het befaamde draaideur-effect in het leven te roepen. De oplossing is dan een welvaartsstaat die met behulp van stimuli meer arbeidsplaatsen voor laaggeschoolden in de dienstverlenende binnenlandse sectoren aanmoedigt.

Waarom in de binnenlandse sectoren? Die sectoren zijn beschut tegen buitenlandse concurrentie. Hier heeft de staat een ruimere mate van autonomie om op te treden, zegt Vandenbroucke. Buitenlandse aanbieders kunnen hier niet onder de prijs gaan zitten. Er is immers de afhankelijkheid van de Belgische economie ten aanzien van het buitenland. Die afhankelijkheid is steeds meer gegroeid. Door de concurrentienorm opgejaagd moeten de loonkosten in de exporterende en minder beschutte binnenlandse sectoren stevig in de hand worden gehouden. Daardoor zullen hier ook weinig extra aanwervingen gebeuren, zelfs als de economie aantrekt en de economische groei redelijk blijft. Hier is *jobless growth* haast een feit. Exportgeleide groei levert alleen meer jobs op als de lonen eigenlijk veel lager zijn dan in het concurrerende buitenland. Vandaar dat Vandenbroucke eigenlijk zijn blik op de nog sterk beschutte dienstverlenende sectoren richt. Met name in de verzorgende beroepen en de persoonlijke dienstverlening zou er nog veel (en soms ook veel niet-koopkrachtige) vraag zijn naar extra arbeidskrachten. Heeft hier de welvaartsstaat geen roeping?

Alles is uiteraard relatief. De binnenlandse persoonlijke dienstverlening mag dan wel beschut zijn, toch rukken ook hier de multinationals op. Buitenlandse arbeidskrachten komen ook in deze sectoren steeds massaler binnen. De hele sector van de gezondheidssector zal zeker "europeaniseren" als er meer marktwerking zal komen, ziekenhuizen zullen specialiseren en de privé-verzekeraars de ruimte zullen krijgen. Dit is een kwestie van tijd en middelen. Dit geeft aan hoe smal deze marges van de AWS als banenmachine wel zijn.

Voorts is er nog het probleem van de financiering van de AWS. Vandenbroucke geeft toe dat die AWS helemaal niet voor nop is. Integendeel, het

ondersteunend beleid en de flankerende maatregelen zullen permanent middelen opslokken. De marktsector moet ook met belastingvoordelen en kortingen worden aangespoord mee te doen. Want van die marktsector moet men een banenmachine maken. Dat heet in de Verenigde Staten de "nieuwe economie". Omdat men nu de receptuur van de lineaire maatregelen (zoals een drastische arbeidsduurverkorting over de hele lijn) in de praktijk als ondeugdelijk heeft afgewezen en de staat niet nog meer belastingen mag heffen, wordt de AWS tevens geplaatst binnen het neo-liberale denken over de werking van de markt als de meest aangewezen plaats voor het samenbrengen van kopers en verkopers van persoonlijke diensten. De ondernemers schieten immers de middelen voor en ontlasten de staat van de zure plicht om voor infrastructuur en managers te zorgen. De staat biedt alleen maar gunstige omgevingsvoorwaarden om met succes en doelmatig behoeften te bevredigen. Het idee een *inverdieneffect* te scheppen door middel van lastenverlaging in ruil voor extra aanwervingen is nog zo een neo-liberaal recept. Maar wat als de werkloze arbeidskrachten onvoldoende gemotiveerd of gekwalificeerd zijn voor de nieuwe banen? Wel, dan moet hier de AWS worden ingeschakeld om de werklozen rijp te maken voor de nieuwe jobs.

Op die manier verzoent de AWS velen met de staat. De ondernemers kunnen meer ondernemen en krijgen op maat geknipte goedkope arbeidskrachten doorgeschoven. De werkloosheid daalt en het inverdieneffect zorgt voor dalende lasten voor alle werknemers en werkgevers. De mensen die nood hebben aan veel persoonlijke diensten, zullen gelukkig zijn omdat die er nu in voldoende mate voor een redelijke prijs zullen zijn. De hoger geschoolden (veelal tweeverdieners) kunnen alleen maar in hun nopjes zijn. Zij zijn de kopers van aan huis bestelde pizza's, van huishoudelijke hulp, kinderopvang, tuinverzorgers, auto-wassers, hersteldiensten, e.d. Deze hoger geschoolden zullen, aldus Vandenbroucke, eerder tot de groep van de winnaars behoren dan tot de groep van de verliezers in termen van zowel inkomen als kansen op een job. De traditionele arbeidersklasse zal slechts mondjesmaat profiteren van al dat prachtigs, mogen we hieruit afleiden. Doch is die arbeidersklasse niet een krimpende groep? Zolang die arbeidersklasse nog werk heeft en een met het Europees buitenland competitief loon verdient, zal haar situatie niet veranderen.

Die arbeidersklasse zal zich tevreden tonen met de verworvenheden van een aantal solidaire mechanismen die in de AWS van Vandenbroucke niet ter discussie worden gesteld. Doch in welke mate zullen een aantal van die solidaire mechanismen nog overleven nu men ook praat over de onbetaalbaarheid van het behoud van het repartiestelsel voor de pensioenen en aanvullende verzekeringen in de gezondheidszorg oprukken? Het zijn cruciale vragen die Vandenbroucke eigenlijk niet stelt.

De AWS als synthese voor een historisch compromis?

De AWS van Frank Vandenbroucke verscheen verleden jaar niet uit het politieke of theoretische niets. De verkiezingsnederlaag van de SP zorgde voor de doorbraak van het concept, nu Rooms-Rood definitief in de prullenbak van de geschiedenis is verdwenen. De AWS maakte de vorming van Paars met de hulp van Groen mogelijk. Een dijkdoorbraak? Beslist! Want tijdens de debatten die de socialisten in 1894 voerden op het fameuze congres van Quaregnon toen het beginselprogramma werd vastgelegd en de kiesallianties werden besproken, verzette zich een grote meerderheid van de aanwezige socialisten tegen een innig bondgenootschap met de linkse liberalen. Émile Vandervelde keerde zich tegen een paarse beweging, omdat de linkse liberalen allerminst bereid waren om het socialistische programma met nationalisaties te onderschrijven en ten hoogste de spoorwegen uit de handen van de privé-sector wilden halen⁹. Dat hoofdstuk lijkt nu afgesloten. Paars is na meer dan een eeuw in ere hersteld.

De AWS van Vandenbroucke vertaalt de oude waarden van de sociaal-democratie in liberale normen. Zoveel is duidelijk. De AWS omhelst evenwel niet het neo-liberale credo dat men uitsluitend aan de markt een beslissende stem moet geven in loon- en arbeidsvoorwaarden of dat men enkel universele uitkeringen kan garanderen op minimale en zelfs tijdelijke basis. De AWS van Vandenbroucke concentreert vooral haar aandacht op het scheppen van de voorwaarden voor een bredere participatie op de arbeidsmarkt en dat met het in acht nemen van een aantal belangrijke principiële randvoorwaarden welke gebaseerd

zouden zijn op het (socialistische en/of universele?) *rechtvaardigheidsbeginsel*¹⁰. Of hiermede ook trouw wordt betuigd aan de sociaal-democratische waarden is uiteraard een andere zaak. Want over die sociaal-democratische waarden lezen we in de recente geschriften van Vandenbroucke nogal weinig. Ze zijn onder een "rawlsiaans" sneeuwdek bedolven.

Onze belangrijkste vraag is nu of deze AWS wel past in de sociaal-democratische ideologie en/of de AWS met die waarden en normen in belangrijke mate breekt. Deze vraag beantwoorden is omwille van twee redenen niet eenvoudig. Ten eerste heeft Vandenbroucke zijn gedachten en voorstellen in een aantal verspreide geschriften en interviews geventileerd, maar zijn *magnum opus* waarop hij in 1999 in Oxford promoveerde, is nog niet gepubliceerd. Ten tweede is de sociaal-democratische ideologie sinds de Tweede Wereldoorlog niet op één duidelijke theoretische noemer te brengen, maar al snel een sociaal-economische regeringspraktijk geworden. Er zijn de partijprogramma's en de manifesten. Er zijn de

congresverslagen en de intentieverklaringen. Maar echte debatten zijn er sinds 1945 niet meer geweest over de hypothetische weg naar de klassenloze maatschappij. Het reformisme was immers een vaststaande praktijk geworden zonder theorie. Keynes verving Marx. Uiteraard verschenen er nog wel boeken of pamfletten die de

De AWS van Vandenbroucke vertaalt de oude waarden van de sociaal-democratie in liberale normen.

doelstellingen van de sociaal-democratie ondersteunden met uitvoerige beschouwingen en die vooral de welvaartsstaat aanprezen als een belangrijke verworvenheid. Tony Crosland was met zijn boek *The Future of Socialism*¹¹ de bekendste heraut van de sociaal-democratische visie op een *gemengde* economie die het levenspeil en de voorzieningen voor de arbeidersklasse op een hoger niveau moest brengen en een levensstandaard moest realiseren die tot dan toe ondenkbaar was geweest. De waarden die Crosland verdedigde waren o.a. het instellen van staatseigendom van de belangrijkste productiemiddelen naast de coöperatieve en privé-vormen van bezit. Economische groei kon het beste aangewend worden voor het bereiken van een grotere mate van gelijkheid, beter dan door tot dwangmiddelen over te gaan om tot herverdeling van de fortuinen en de inkomens te komen. Crosland leverde vooral een synthese die Keynes met het Britse socialisme van

Labour theoretisch verzoende en van het socialisme een praktijk maakte zonder daarbij te willen letten op de essenties¹². Maar welke essenties konden er dan nog voor de sociaal-democratie overblijven als men in de middelen alles zag en in het einddoel niets meer?

Uiteraard kan men nog andere geschriften uit die tijd naast die van Crosland leggen en allicht tot dezelfde bevindingen komen. Ging het bij de sociaal-democratie vooral niet over het afdwingen van economische groei om meer welvaart en welzijn voor allen te organiseren door middel van de politiek¹³? Dat impliceerde het terugdringen van de markt(werking) ten bate van de staatsinvloed. De politiek moest het primaat verwerven. De macht van de arbeidersklasse moest zich daarom doen gelden in de ordening van de productie en de inkomens. Gösta Esping-Andersen¹⁴ kwam in zijn studie van de Scandinavische sociaal-democratie tot de bevinding dat zij bij haar weg naar de macht geconfronteerd werd met drie niet geheel consistente doelstellingen bij het verwezenlijken van haar waarden. Het beleid van de sociaal-democratie was gericht op, ten eerste, het verwezenlijken van sociale gelijkheid, ten tweede, het bevrijden van de arbeiders uit de dictatuur van de markt en, ten derde, het behouden van de klassensolidariteit door gebruik te maken van de staatsmacht, zegt Esping-Andersen. Want de marktkrachten bevorderen nu eenmaal ongelijkheden. De decommo-dificatie van de arbeidskracht leidde wel tot misbruiken, zoals absentisme van de werkplek, maar dat misbruik kwam haast uitsluitend voor bij de laagst betaalde en minst interessante jobs. Gratis collectieve goederen en diensten leidden tot hoge belastingen, doch dat systeem was beter dan een wirwar van private diensten. Vrije toegang tot die collectieve goederen en diensten kwam tegemoet aan het rechtvaardigheids- en gelijkheidsbeginsel van de sociaal-democratie. Voorts was de politiek van volledige tewerkstelling dienstbaar aan het vergroten van het nationaal inkomen en de belastingbasis. Door staatsingrijpen kon men die ondernemingen die niet in staat waren goede lonen en arbeidsvoorwaarden te verstrekken, doen sluiten¹⁵. Hoe zit dit nu bij Vandenbroucke?

Vandenbroucke wil het staatsingrijpen niet afschaffen. Integendeel zelfs. Maar hij wil wel knabbelen aan de regelingen die de decommo-dificatie van de arbeidskracht blindelings bevorde-

ren. Vandenbroucke pleit wel degelijk voor een zekere decommo-dificatie van de arbeidskracht, vooral dan ten aanzien van de *pechvogels* die omwille van ziekte, ongeval of handicap en persoonlijke omstandigheden niet (meer) volwaardig aan de arbeidsmarkt kunnen meedoen. Voor die *pechvogels* moeten er regelingen zijn, een *strategie* die ze weer in de markt brengt. Want daar kunnen ze participeren. De dominante stelling is dat werkloosheid geen excuus meer mag zijn om te kunnen kiezen voor een uitkering en om daarna geen of weinig inspanningen nog te moeten leveren voor een eventuele terugkeer naar de arbeidsmarkt. In plaats van een vangnet (of hangmat, zeggen de neoliberalen) moet de AWS een *trampoline* installeren om iedereen zo snel als mogelijk terug aan betaald werk te helpen.

Vandenbroucke stipt uiteraard aan dat de werkloosheidsval een niet te ontkennen realiteit is. Hoge werkloosheidsuitkeringen (in de tijd) ontmoedigen de terugkeer naar de arbeidsmarkt, zeker als het geboden loon netto te dicht bij de uitkeringshoogte zit en bijkomende kosten (vervoer, kleding, kinderopvang) en/of het wegvallen van andere voordelen de werkhervatting onvoordelig maken. Uiteraard geldt dit vooral voor diegenen die ofwel dicht bij de bodem van de arbeidsmarkt zitten, zoals vele ouderen en lager geschoolden. De AWS zou hier een oplossing moeten bieden door niet zo maar blindelings weg uitkeringen te verschaffen en die enkel maar te toetsen aan administratieve criteria. De commo-dificatie is dus tot op een zekere hoogte goed en aanbevelingswaardig, maar onvoldoende om het ideaal van de volledige tewerkstelling te realiseren. Daarom moet dit nu totaal anders. Geen hangmatten meer, maar trampolines. Geen decommo-dificatie met de oogkleppen op, maar de *employability* actief bevorderen, zijn nu de parolen.

Conclusies

De functie en taak van Vandenbrouckes AWS is dus het bevorderen van de werkgelegenheid in de marktsector, niet in het staatsapparaat. Vorming en opleiding moeten de zwakkeren klaar stomen voor die jobs in de marktsector en de staat moet de randvoorwaarden daarvan helpen organiseren. Het in dienst nemen van deze nieuwkomers moet financieel en sociaal aantrekkelijk worden gemaakt voor zowel de werkgevers als de werk-

nemers. Een eerste vraag is echter of de AWS als grote trampoline voor de pechvogels wel realiseerbaar is. Volgens Vandenbroucke wel. Hij ziet namelijk mogelijkheden in het scheppen van meer werk door allerlei maatregelen om mensen aan werk te helpen. Een belangrijk hulpmiddel is scholing, vorming en begeleiding van de verkeerd of de te laag opgeleiden, want dat zijn diegenen die het moeilijkste aan (vast) werk komen. Een tweede hulpmiddel is het bevorderen van jobcreatie voor de lager geschoolden in de dienstverlening. Er is een grote behoefte aan vooral persoonlijke dienstverlening. Dit kan men door het inzetten van allerlei middelen stimuleren. Omdat de persoonlijke dienstverlening op de binnenlandse en dus beschutte markt opereert, is die weinig gevoelig voor de internationale concurrentie. Hierin kan de staat dus vrij gemakkelijk regulerend optreden. De vraag naar dergelijke persoonlijke diensten is aanwezig, maar de hoge loonkosten belemmeren de groei van deze sector. Aan die hoge loonkosten kan de overheid wat doen door middel van allerlei tegemoetkomingen. Hierop door fantaserend kan men de AWS dan zien als een soort inktvis die vooral de zwaksten naar de arbeidsmarkt begeleidt en voor sociale dienstverlening zorgt. De uitkeringsmachine stopt dan en wordt omgevormd tot een grote gaarkeuken waar met behulp van speciale trajecten de inzetbaarheid van arbeidskrachten wordt getest en geëvalueerd. Op zich zou dat betekenen dat de staat, nu die feitelijk terugtreedt uit de economie, zich vooral moet gaan bezig houden met het opzetten en stimuleren van fijnmazige initiatieven in de (collectieve) diensten. Arbeidsbureaus worden dan gewone uitzendbureaus gekoppeld aan (her)scholingscentra die weer stimuleringspremies kunnen beuren en zelfs winst maken als ze vooral veel werklozen snel en doelmatig aan een baan helpen. En dan zijn we de klok rond. Waarom de arbeidsbemiddeling door een overheidsapparaat in stand houden, terwijl commerciële bedrijven dat even goed of beter zouden kunnen tegen allicht lagere kosten?

Een tweede probleem is of de AWS niet de dualisering in de samenleving op een andere manier vorm zal geven dan tot op heden door de werkloosheidsval gebeurde. De trampoline wordt dan een pervers mechanisme om de autochtone onderklasse in uitzichtloze jobs te parkeren. Daar kan ze dan concurreren met een leger van nog grotere *have-nots*, nl. de gelegaliseerde en de niet-gelegaliseerde migranten, vluchtelingen en andere gelukzoekers in het rijke Westen.

Een derde en moeilijker op te lossen probleem is of de AWS wel in alle aspecten spoort met de socialistische waarden en niet te dicht aanschuurt bij het neo-liberalisme. Die oude socialistische waarden vertaalden zich vroeger in normen en regelingen waarbij de meeste persoonlijke diensten eigenlijk gesocialiseerd en niet geprivatiseerd worden. Deze als collectieve diensten aangeboden welzijnsvoorzieningen hoorden democratisch te zijn, d.w.z. voor iedereen en onder gelijke condities toegankelijk. In het verhaal van de AWS is niet duidelijk of met dit beginsel geen loopje zal worden genomen, nu de vlieger van de welvaartsstaat voortdurend van steeds meer oneigenlijke staarten als dienstencheques wordt voorzien door een sociaal-democratie die eigenlijk hard op weg is terug te keren naar het systeem van de ooit zo verfoeide armenzorg. In dat kader past ook de neo-liberale hervormingsvoorstellen om van de OCMW's grote trampolines te maken. Voeren Verhofstadt en Vandenbroucke dan een en dezelfde strijd?

Noten

1. Vandervelde sprak zich in 1894 uit tegen een alliantie met de liberalen. Parti Ouvrier Belge, *Compte rendu du XIe Congrès extraordinaire tenu à Bruxelles les 25 et 26 décembre 1893 et du Xe Congrès annuel tenu à la Salle Matton, à Quaregnon les 25 et 26 mars 1894*, Brussel, blz. 59.
2. Rolf Falter, 'Verhofstadt wil België inschakelen in "nieuwe economie". "Er is nog leven na de CVP"'. *De Standaard*, 28 februari 2000, blz. 4.
3. Vandenbroucke, Frank, 'Op zoek naar een redelijke utopie. Kanttekeningen bij de ideologie van het concurrentievermogen', in *Socialisme & Democratie*, 53, nr. 11, 1996, blz. 601-619. Frank Vandenbroucke, 'De nieuwe tijdgeest en zijn grenzen'. Bijdrage voor het Colloquium Sociale Bescherming. Van vangnet tot trampoline naar werk...? Een Belgisch-Nederlandse confrontatie, 7 april 1997, Brussel: SEVI, s.d., 71 blz.; idem, 'John Rawls. Vrijheid, gelijkheid, verdraagzaamheid', in *Samenleving en Politiek*, 4, nr. 1, 1997, blz. 26-31; idem, 'De nieuwe tijdgeest en zijn grenzen', in *Samenleving en Politiek*, 4, nr. 5, 1997, blz. 28-37; idem, 'Globalization, inequality and social democracy', in René Cuperus en Johannes Kandel (red.) *European Social Democracy. Transformation in Progress*, [Amsterdam en Bonn]: Wiardi Beckman Stichting en Friedrich Ebert Stiftung, 1998, blz. 95-146; idem, 'De Europese sociaal-democratie en Labours Derde Weg. Conver-

- gentie, meningsverschillen en gemeenschappelijke vragen', in *Samenleving en Politiek*, 6, nr. 3, 1999, blz. 3-18; idem, 'De nieuwe weg van de Europese sociaal-democratie: convergentie, meningsverschillen en gemeenschappelijke vragen', in Frans Becker, Wim van Hennekeren en Bart Tromp (red.), *Hedendaags Kapitalisme, Twintigste Jaarboek voor het Democratisch Socialisme*, Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting en De Arbeiderspers, 1999, blz. 77-106; idem, 'Europa moet actieve welvaartsstaat nastreven', in *NRC Handelsblad*, 14 december 1999, Opinie, blz. 8. De citaten in de tekst komen uit het artikel in *Hedendaags Kapitalisme*. De andere artikelen werden wel gebruikt en vergeleken met deze basistekst, doch niet geciteerd in de tekst.
4. We laten hier in het midden of die beginselen wel zo sociaal-democratisch zijn, want ze verwijzen niet expliciet naar de befaamde sociaal-democratische beginselprogramma's of klassieke boeken.
 5. Dat gebeurt zeer uitvoerig in het nogal academisch ogende verhaal in René Cuperus en Johannes Kandel, a.w.
 6. *Fine tuning* staat hier voor de veronderstelde capaciteit van de staat om door middel van het spelen met de rentestand van de Nationale Bank, openbare werken en investeringen, en wisselkoersmanipulaties de economische conjunctuur zodanig te beïnvloeden dat er bijna altijd een situatie van volledige tewerkstelling is.
 7. Uitvoerig bij Axel van den Berg, *The Immanent Utopia. From Marxism on the State to the State of Marxism*, Princeton, Princeton University Press, 1988.
 8. Die omstandigheden zijn uiteraard verschillend van b.v. die in Groot-Brittannië met Blair of die in Nederland met Wim Kok. Vandenbroucke verwijst vooral naar Blair en *New Labour*. Hij zegt ook dat het Britse voorbeeld niet klakkeloos mag worden gekopieerd.
 9. André Mommen, *De Belgische Werkliedenpartij 1880-1914*, Gent, Masereelfonds, 1980, blz. 106-111.
 10. Zie vooral John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Harvard University Press, 1999 (herziene druk).
 11. C. A. R. Crosland, *The Future of Socialism*, Londen, Jonathan Cape, herziene editie 1963.
 12. Daarom werd dit boek door de *New Left Review* of de *Tribune* meteen afgeschoten. Zie Susan Crosland, *Tony Crosland*, Londen, Jonathan Cape, 1982, blz. 70
 13. Bijvoorbeeld bij J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek*, Amsterdam, Bert Bakker, 1978, en postuum diens *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek*, Amsterdam, Bert Bakker, 1986. In deze opstellen gaat het, zoals ook bij Crosland, vooral over economische politiek.
 14. Gösta Esping-Andersen, *Politics Against Markets. The Social Democratic Road to Power*, Princeton, Princeton University Press, 1985.
 15. Idem, blz. 166.